

המיתוס ביהדות

היסטוריה • הגות • ספרות

עורכים

משה אידל איתמר גרינולד

אולנהיים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

המיתוס ביהדות

היסטוריה • הגות • ספרות

המיתוס ביהדות

היסטוריה • הגות • ספרות

עורכים

משה אידל • איתמר גרינולד

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלט, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ערך והתקין: ישראל חוני

הביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב: 965-227-188-8

מספר קטלוגי: 185-504

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ד

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7

הקדמה

חלק ראשון: סוגיות תאורטיות

15	מיתוס ואמת היסטורית – האם אפשר לנפץ מיתוסים?	איתמר גרינולד
53	כן, ריטואל ומיתוס – הצעה מתודולוגית והשוואתית למה לא צריך לנפץ מיתוסים – המקרה של מיתוס פרומתאוס	יוני גארב דוד אוחנה
73		

חלק שני: העת העתיקה וימי הביניים

97	מיתוס יהודי במגיה הפגנית בעת העתיקה	גידי בוהק
	מיתוס דור המייסדים בתפוצות ישראל בימי הביניים ומשמעותו ההיסטורית	אברהם גרוסמן
123		
145	"לוייתן ובת זוגו": ממיתוס תלמודי למיתוסים קבליים	משה אידל

חלק שלישי: נוכחות המיתוס בעידן המודרני

	מיתוסים בשירת ההשכלה העברית ובשירה האירופית במאות הי"ח והי"ט	עמינדב דיקמן
189		
207	"חדש ימינו כקדם" – מיתוס ציוני	יוסף שלמון
223	המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית	יעל זרובבל
237	משלילה לשיקום – המיתוס בהגות היהודית המודרנית	יהודע עמיר
275	מספר הסיפורים כמשמר זהות	נחום מגד
293		מפתח

הקדמה

קובץ המאמרים שלפנינו הוא תולדה של שני אירועים: הראשון הוא מושב שכלל הרצאות על המיתוס, מושב שנערך במסגרת הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות, שנערך בירושלים בשנת תשנ"ז. ההתעניינות הרבה שעורר מושב זה, הביאה את מר צבי יקותיאל להציע לעורכי הקובץ לארגן כינוס בנושא המיתוס היהודי, שנערך שנתיים אחר כך במסגרת מרכז זלמן שזר – והוא האירוע השני. אנו מודים על האכסניה שעזרה רבות בכל שלבי האירגון של המושב והכנס ובכינוס המאמרים בקובץ שלפנינו. בין המושב בקונגרס על אודות המיתוס לבין הכינוס והקובץ שלפנינו, התרחבה היריעה מאוד. אם בראשית הבירור המוקד היה יותר מושגי – מעמדו של המיתוס ביהדות – הרי שבכנס ובקובץ המאמרים נוספו נושאים אחרים, בראש ובראשונה הזיקה בין המיתוס ובין ההיסטוריה, אך גם יסודות ספרותיים והשוואתיים.

כמובן, אין בקובץ משום ניסיון למצות סוגיה חשובה כמיתוס ביהדות. אנו נמצאים רק בראשית ההשתחררות מהנחות פשטניות בדבר הניגוד המובהק שבין יהדות ומיתוס, או בין מיתוס לבין המקרא או בין המיתוס לבין העולם התלמודי – בקיצור, בין דת ממוסדת לזו שאינה ממוסדת. ראשיתה של השתחררות מהנחות פשטניות אלה ניכרת יפה במחקר בתקופה האחרונה, וקובץ זה מצטרף למגמה מקיפה של ראייה מורכבת יותר של זרמי היהדות השונים.

הקובץ שלפנינו מצביע על שימושים שונים במושג המיתוס, תובנות רחבות והגדרות מגוונות. בניגוד למגמות שרווחו בעבר, ולפיהן יש לראות במיתוס תודעה ייחודית, ומבחינה יהודית אף שולית ואולי אף שלילית, מגלה הקובץ שלפנינו גישה נינוחה המניחה כמעט ממנה ובה את רב-גוניותו של השיח המיתי בעולם היהודי ואת כל נוכחותו של שיח זה.

בחלק הראשון של הקובץ באים דיונים מתודיים שונים בנושא המיתוס. המאמר הראשון, פרי עטו של איתמר גרינולד, פורס יריעה מתודית המנסה להגדיר מיתוס ומיתולוגיה בהקשר של ריטואל. מיתוס הוא סיפור המקושר בדרך כלשהי לריטואל, בעוד שמיתולוגיה היא מערכת של סיפורי מיתוס שאבד להם הקשר עם התנהגות ריטואלית. המחבר מבקש לראות את הריטואל בהקשר רחב יותר מאשר בתחום הדתי, וממילא המיתוס אינו צריך להיות בהכרח דתי. יתרה מזו, לצורך זה יכול גם הסבר פילוסופי לריטואל כלשהו לשמש בתפקיד מיתי.

במאמרו של יוני גארב נעשה ניסיון חדשני לצרף לזוג מיתוס וריטואל, כפי שהוא

מוצג במאמרו של איתמר גרינולד, יסוד נוסף – זה של "הכח". בכך נוצר המשולש "מיתוס-ריטואל-כח". המושג "כח" מציין כאן דברים המוכרים מתחומים הידועים כמגיה ותאורגיה. המחבר מציג סידרה של מאמרים מספרות חז"ל והקבלה ולפיהם מתברר טיבו של המשולש המוצע. המחבר מעלה את הטיעון שיש "זיקה משולשת בין מיתוס גופו של האל, הפולחן המתבצע באמצעות הגוף האנושי, והכח המתוסף לגוף האלוהי על ידי הפולחן". המחבר מתחקה אחר השלבים השונים של התעצמותו של המיתוס כפי שהוא מופיע בספרות חז"ל, עובר לספרות הקבלה, וטוען שיש לראות בדברים הנאמרים על כוחו של הריטואל בקבלה משום היגד מיתי עליו. חידושו החשוב של המאמר הוא בקביעה שיש יסוד מיתי בתפיסה על עצם כוחו של עושה הריטואל לשנות דברים. עניינו של המאמר במבנה המיתי של בעל הכת. בניגוד לטיעון המושמע על ידי איתמר גרינולד בדבר הקישור בין המיתוס והריטואל, עוסק מאמר זה במעמדו המיתי של הריטואל, מעמד שהוא ביסוד כוחו של הריטואל לחולל דברים בעולם האלוהות.

מאמרו של דוד אוחנה עוסק בשאלה של פירוק המיבנה המיתי למרכיביו ובאופן זה על האפשרות לעמוד על מרכיבים חשובים בתודעה האנושית. המחבר מפריד בין תפקודו של המיתוס בסביבתו המקורית ובין תפקודו בסביבתו החדשה במציאות הפרשנית. מבחינה זו אפשר לומר שהסביבה הפרשנית המאוחרת מעניקה למיתוס הקדום חיים חדשים. למרות שאין המחבר נוקט במילים אלה, הוא מנסה לעמוד על המצב האינטר־טקסטואלי של שני מצבי מיתוס, בין אם זה המיתוס הקדום ופרשנותו המאוחרת ובין אם מדובר על שני מיתוסים העוסקים במודע ושלא במודע באותו נושא. ציר מרכזי במחקרו של דוד אוחנה משמשים המוטיבים המיתיים הקשורים בשמו של פרומתאוס. מוטיבים שונים עולים כאן, הן במיתוס המקורי והן בשימוש שנעשה בו בשלבים תרבותיים מאוחרים יותר, כמו בתקופת הרנסנס וברומנטיקה של המאה ה־19. חייו של המיתוס הפרומתאי עולים כאן בראייה היסטורית מגוונת. בחלקו האחרון של מחקרו המחבר מאיר בצורה מעניינת את שימושו של המיתוס של פרומתאוס בפילוסופיה החדשה, ובעיקר בחשיבה הפילוסופית על המדע המודרני.

בחלקו השני של הקובץ באים מאמרים העוסקים במיתוסים שונים בעת העתיקה, בימי הביניים ובעת החדשה. מאמרו של גידי בוהק עוסק בשאלת ההשפעות היהודיות על המגיה הפגנית של שלהי העת העתיקה – במוקד הדיון עומדים גלגוליו של מיתוס יהודי אחד. למעשה, כוללים הטקסטים המגיים בעולם העתיק מיגוון עשיר של מסורות הלקוחות ממרחבים מיתיים הפרושים על פני עמים ותרבויות, כל זאת כמובן בעיבוד ייחודי לצרכים המגיים המיוחדים בכל מקרה ומקרה. חומרים יהודיים שנשאבו לתוך עולם זה הותכו בתוך כור ההיתוך המיתי הרב־לאומי והרב־תרבותי הזה, גם אם הם נוצרו מלכתחילה בניגוד למיתוס הפגני, אך ההשפעה היהודית המוכתת על המגיה

הפגנית נעצרה במחסום המיתוס. היא לא יכלה לרסן את העוצמה המיתית הפגנית, ואולי אף לא ביקשה לעשות זאת. בהקשר זה יש לציין את מקומו של האל היהודי ושמותיו השונים במגיה הפגנית. אחת השאלות שמעלה גידי בוהק בהקשר זה היא, האם החומר המיתי היהודי בא למגיה הפגנית מתוך מקורות יהודיים או שמא ממקורות נוצריים ואחרים? חשובה אפוא מסקנתו של בוהק, שלפיה המגיקונים היוונים והמצרים לא התעמקו מעולם בכתבי הקודש היהודיים, אך היכרותם עם חומרים יהודיים אומרת דרשני מבחינת אפיונה של המגיה הפגנית ויחסה ליהדות כמקור השראה ראוי.

מאמרו של אברהם גרוסמן עוסק בסוגה הספרותית החדשה שצמחה במרכזים היהודיים בימי הביניים, הלא היא העיסוק בדור המייסדים. גרוסמן עוסק במסכת הדימויים ההיסטוריים ברוב המרכזים התרבותיים שחיו בהם יהודים בימי הביניים. בדימויים אלה ראו היהודים את עצמם כצאצאיהם ההיסטוריים, לא רק מהבחינה של מוצא הייחוס אלא גם של המקום, של יהודים מתקופת בית ראשון ושני, בארץ ישראל ובבבל. למירקם התרבותי הזה היו ביטויים רבים, כמו קביעת הייחוס לבית דוד, תיאור מוטיבים של היחסים בין היהודים בגולה לבין שכניהם הנוכרים, ועיצוב דמויות המייסדים כתלמידי חכמים ואנשי מעלה. המגמה השלטת ברבים מהסיפורים הנוצרים בסוגה ספרותית זו היא ליצור שני דימויי יסוד: עתיקותו המופלגת של הייחוס ורציפותו ההיסטורית. על רקע סיפורים אלה נוצרו דימויים של זהות ייחודית שקבעה בין השאר את מעמדם של מרכזים ביחסם אלה לאלה. כל מרכז וסיפורו, אולם בראייה הפנימית מפגין כל סיפור מעמד ודימוי עצמי גבוה משל חברו. הסיפור על העבר הוא הגורם המעצב את החיים בהווה ומשפיע על דרך ניהולם המעשי. אם יש לסוגה הספרותית העוסקת בדור המייסדים מעמד של מיתוס, ואכן כך נראים הדברים לכאורה, הרי קישורים לעולם המעשה – הגורמים המעצבים זהות מקומית וריטואלים – מעלה דוגמה נוספת ומעניינת לטענת היסוד שהושמעה במחקר הפותח קובץ זה.

מאמרו של משה אידל עוסק בהתפתחות המיתוס של הלוייתן בספרות התלמודית, שם נוסף לו גוון מיני מובהק, ובדרכי גלגוליו של המיתוס באסכולות קבליות, במאה השלוש עשרה בעיקר. ההנחה היא כי דווקא בספרות התלמודית פרח המיתוס, בעוד שהפרשנויות הקבליות תיעלו את משמעו בהתאם להשקפות הקבליות השונות, בלי מירווח המחיה הרחב יותר שהיה קיים בעולם התלמודי. המוקד של הדיון בנושאי הקבלה מצוי בדברי הרשב"א, שלפרשנותו הסימבולית יש גם חלופה אלגורית-פילוסופית.

במאמרו על המיתוס בשירה העברית בתקופת ההשכלה, סוקר עמינדב דיקמן את חדירתם של נושאים מיתיים מן המיתולוגיה היוונית-הרומית אל תקופת ההשכלה במאה ה"ת. הוא מנתח את קליטת היסודות המיתיים בשירה בתיווכם של מילונים שעסקו בנושאים מיתיים, ובהזדקקות המשוררים, יהודים ולא-יהודים, למילונים אלה. ביחוד מנתח דיקמן את מעמד המשורר והשירה כחלק מתהליך הטמעת היסודות המיתיים

הקדומים. הוא מדגים את טענתו בנושאים המצויים אצל מיכאל לומנוסוב, פושקין, ובני דורם, ומעמיד את התנגדותם של משוררים יהודים כגון נפתלי הירץ וויזל למגמה המיתית המצויה אצל בני דורם הלא-יהודים, ושל חנניה כהן איש רג'יו, שהתנגד למגמה דומה המצויה בין משוררים באיטליה. לעומת המיתוסים המכוננים הלא-יהודיים, רואה דיקמן בחיפוש אחר הגנאלוגיה בשירת המקרא את מרכז הכובד של הגדות השירה ושל המשורר, כפי שהבינו אותם משוררי ההשכלה היהודית, והוא מראה גם כיצד משוררים אלה ייהדו את החומר הלא-יהודי שהם נזקקו לו.

מאמרו של יוסף שלמון מעלה שאלה מעניינת: כיצד מתעצב החזון של התחדשות לאומית, כמו החזון הציוני, בדגמים של חזרה אל העבר ההיסטורי. בכותרת "חדש ימינו כקדם" מעוצבים האתוס והריטואל הציוני בשני כיוונים: העבר כצור מחצב לזהות ולדרכי התנהגות, והעבר כנקודה ראשונה ברצף המוביל לעתיד שלם יותר. מבחינות רבות יש לראות במאמרו של יוסף שלמון המשך מעניין ומבסס למסכת סיעוניו של אברהם גרוסמן במאמרו שהוזכר למעלה. שלמון מזדהה עם דעתו של מירצ'אה אליאדה הגורס ש"הזיכרון הקיבוצי הוא א-היסטורי". זיכרון זה, בעיקרו, הוא ארכיטיפי ומבחינה זו, כדבריו של אליאדה, כל פעולה אנושית "נעשית ממשית, רק במידה שהיא מחקה או חוזרת על ארכיטיפ". ללא ספק עולה כאן בין השורות עמדתו של יוגג בעניין המיתוס וחיי הנפש של האדם. בהקשר ארכיטיפי זה יכולה הממשות ההיסטורית של הזיקה ל"ארץ אבותינו" להיות מנוסחת במושגים השאולים מהעבר ההיסטורי, ומבחינה זו להעלות אף אתוסים חבויים ונשכחים – ולעתים אף דחויים – למעמד של רלוונטיות היסטורית-אקזיסטנציאלית. העיצוב של האוטופיה העתידית על פי דפוסייה של ההיסטוריה של העבר הרחוק, מעניקה להווה המעצב את הקשר הזה מעמד אונטולוגי מעניין. יש להווה לא רק המעמד של הגורם המעצב אלא הוא המכונן רציפות היסטורית במובן המלא של המלה.

יעל זרובבל עוסקת במיתוס המדבר כמיתוס שנוצר כניגוד למרכזיות ההתיישבות. המעמד הניגודי של המדבר איפשר את ההגחה כי הוא תחום שאפשר או אף רצוי לכבוש אותו, אך יש לחלל המדברי תפקידים נוספים – של התבודדות למשל. המאמר סוקר מקורות ספרותיים ואתרים שנכתבו בתקופת "היישוב" ויחסם אל סיפור יציאת מצרים כמיתוס מעבר קדום. הוא מתמקד בתאוריה אודות "המעברים" של ואן-גנפ, מצד אחד, ושל התפישה אודות הסיפיות (הלימינליות) של ויקטור טרנר. המחברת מתייחסת לתפישותיהם של דוד בן-גוריון, משה שרת, יצחק בן-צבי, אליעזר שמאלי, ועוד.

מעמדו של המיתוס בהגות היהודית המודרנית, משלהי המאה הי"ט ובמאה הכ', הוא נושא מאמרו של יהודע עמיר. הוא סוקר את יחסם של הוגי דעות מרכזיים בנושא, החל באנשי המאה הי"ח (מנדלסון) ועובר למשנותיהם של רנ"ק, הרמן כהן ושל הוגו ברגמן, ודן בייחוד במשנתו של מרטין בובר. עמיר רואה בעיסוק במיתוס תופעה

המתלווה לעליית חשיבותו של המקרא בהגות החדשה – מעין מקבילה לתפישת מרכזיות התנ"ך אצל הפרוטסטנטים – ומציע להבין את ההתעניינות הגוברת במיתוס כ"שיקום המיתוס מתוך שלילתו". הוא רואה אצל מרטין בובר מעין הפנמה של המיתוס שתוצאותיה תפישה אנטי-מיתית. לעומתו, מדגיש עמיר את מעמדו המיוחד של המיתוס בחלק השלישי של "כוכב הגאולה" של רוזנצווייג, ככח קמאי המעצב את יחס האדם אל ההווה והנצח. לבסוף, מתייחס עמיר בקיצור להפנמת המיתוסים ההיסטוריים בציונות החילונית ומזכיר את הוויכוחים בני זמננו על מעמד המיתוס ביהדות.

נחום מגד מתרכז במאמרו במעמדו המיוחד של מספר המיתוסים בשבטי האינדיאנים באמריקה המרכזית. אצל האצטקים נחשב המספר לנושא מסר מהאלים, ועצם הסיפור של המיתוס מהווה כח חודר לקיום ומחייה אותו, ומשם כך גם ישויות אל-אנושיות מצפות לביצוע הקולי של המיתוס. מגד מתרכז בדעותיו של הסופר הפרואני מריו ורגס יוסה ובהתמודדותו עם שאלת הזהות של תושבי פרו, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ברומן "הדברן", או "מספר הסיפורים". במרכז ניתוחו עומדת תפישת האדמה כאלוהות אצל המצ'יגנגים ובזיקה בין הג'ונגל כ"אם האלוהים" ובין היעדרה של תפישת מולדת בשבט זה. מגד מנתח את תפישת הנוודות הנגזרת ממצבם המיוחד של בני השבט שנאלצו לנדוד, תפישת עולם המניחה מאבק מתמיד בין טוב ורע המטילה על בן השבט חובת ההשתתפות במאבק קוסמי זה. ברומן נזכרת דמותו של שאול סוראטס, ממוצא יהודי, אשר הפך לבן שבט המצ'יגנגים, ונידונות הזיקות שבין העולם היהודי לבין זהותו האינדיאנית שלו, כתרבויות של נוודים ונרדפים.

משה אידל

ירושלים, סיון תשס"ג

איתמר גרינולד

חלק ראשון

סוגיות תאורטיות

המיתוס ביהדות הוא קובץ מאמרים על המיתוס בהיסטוריה, בהגות ובספרות. מאמרי הקובץ בוחנים שורה של מיתוסים מזוויות ראייה שונות. הקובץ נחלק לשלושה חלקים: סוגיות תאורטיות, מיתוסים בעת העתיקה ובימי הביניים, ונוכחות המיתוס בעידן המודרני. הספר מבוסס על מושב בקונגרס העולמי הי"ב למדעי היהדות, תשנ"ז, ועל כינוס בנושא המיתוס היהודי שערך מרכז זלמן שזר בשנת תשנ"ט.

המיתוס ביהדות מצביע על שימושים שונים במושג המיתוס ומציע לו תובנות רחבות והגדרות מגוונות. בניגוד למגמות שרווחו בעבר, שיש לראות במיתוס תודעה ייחודית, ומבחינה יהודית – אף שולית ושלילית, מגלה הקובץ שלפנינו גישה שונה, המניחה את רב-גוניותו של השיח המיתי בעולם היהודי.

המיתוס ביהדות צועד צעד חשוב לקראת ההשתחררות מהנחות פשטניות בדבר הניגוד המובהק בין דת ממוסדת לדת שאינה ממוסדת, גישה הניכרת יפה במחקר לאחרונה. הקובץ מצטרף למגמה מקיפה של ראייה מורכבת של זרמי היהדות השונים, ומתוך גישה זו הוא דן במתח שבין יהדות למיתוס, בין מיתוס לבין המקרא, או בין המיתוס לבין העולם התלמודי.

על העטיפה: שושנה אידל, התפעמות, תשס"ב.

0 01850000504 3
185-504 דאנאקוד

מחיר מומלץ לצרכן 94.40 ש"ח

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר